

Makedonya'nın Manastır, Ohri ve Üsküp Şehirlerindeki Osmanlı Dönemi Dini Yapılarında Taş Alemler

Stone Finials of Ottoman Period Religious Buildings in Macedonian Cities of Bitola, Ohrid, and Skopje

Gülşen DİŞLİ,¹ Nurcan İNCİ FIRAT²

ÖZ

Anadolu'da M.Ö. 7000 yılından itibaren görülen alem, çeşitli din ve toplumlarda farklı formlarda ve sembolik anlamlarda kullanılmış, Türkler tarafından çadır ve bina tepelerinde, mızrak uçlarında, Osmanlı Döneminde de cami, medrese, türbe ve şadırvan gibi pek çok yapı tipinin örtü sistemlerinde başarıyla uygulanmıştır. Tarihi yapılarda alemler neredeyse hiç çalışılmayan bir konu olmuş, mevcut araştırmalar da metal alemler üzerine yoğunlaşmıştır. Taş alemleri ele alan araştırmalar ise oldukça kısıtlıdır. Bu araştırma ile; yaklaşık 520 yıl Osmanlı topraklarının bir parçası olan Makedonya'nın Üsküp, Ohri ve Manastır kent merkezlerinde bulunan dini yapılardaki taş alemlerin sembolik anlamından çok mimari öge olarak incelenmesi, genel karakteristiklerinin tanımlanması, tipolojik belgeleme ve envanterlerinin çıkarılması hedeflenmiştir. Böylece araştırma kapsamında 15.-18. yüzyıllar arasında inşa edilen dokuz adet cami ve iki adet türbe yapısındaki günümüzde mevcut olan taş alemlerin incelenmesi sonucu elde edilen verilerin benzer yapı türleri ve coğrafyadaki yapılarda restorasyon çalışmaları esnasında karşılaştırmalı bir kaynak oluşturması amaçlanmıştır. Öncelikle alemin tanımı, tarihçesi ve işlevleri açıklanmış ve mimari öge olarak alemlerin malzeme-teknik, biçim özellikleri, boyut, büyüklük ve oranları araştırılmıştır. Makedonya'daki tarihi cami ve türbelerdeki taş alemler, ulaşılabilen tarihi fotoğraf ve gravürler ile çeşitli kaynakların incelenmesi ve arazi çalışmaları neticesinde; formlarına, buldukları yapı tipine, yapıdaki konumlarına ve yapıldıkları malzemelere göre gruplara ayrılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Dini mimari; Makedonya; taş alemler; tipoloji.

ABSTRACT

Finials, observed in Anatolia since 7000 B.C., have been used with different forms and symbolic meanings by various religions and societies. Turks put them above tents, on the top of buildings, and on spearheads with great success. In Ottoman period, they were also used to top the domes, vaults, minarets, and minbars of many types of architectural constructions such as mosques, madrasas, tombs and fountains. Research on stone finials is rather limited. The finials of many historic buildings have never been studied and much of the existing research concentrated on metal finials. This study provides typological documentation and an inventory of stone finials found in religious architectural buildings located in city centers of Macedonia, and defined their general characteristics as an architectural element, rather than focusing on their symbolic meanings. It is intended that the data obtained from case study research on the existing stone finials of 9 mosques and 2 tombs built in 15th to 18th century Macedonia will form a comparative study for similar building types in similar regions during their restoration. The definition of a finial, its historiography, and functions are explained in detail, and materials, techniques, and formal features such as size, dimension, and ratios are described. Historic photos, engravings, and in-situ observations were used to assess the stone finials of this case study of mosques and tombs of Macedonia according to their form and the material of construction, and the type of building and the location in the building where they are found.

Keywords: religious architecture; Macedonia; stone finials; typology.

¹Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Sanat Eserleri ve Yapı İşleri Daire Başkanlığı, Ankara

²Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü Dış İlişkiler Daire Başkanlığı, Ankara

Başvuru tarihi: 22 Şubat 2016 - Kabul tarihi: 20 Haziran 2016

İletişim: Gülşen DİŞLİ. e-posta: disli001@umn.edu

© 2016 Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi - © 2016 Yıldız Technical University, Faculty of Architecture

Giriş

Bu makalede, alem kavramına zemin oluşturmak amacıyla, Makedonya'da Osmanlı Dönemi kültür varlıklarında kubbe, çatı, tonoz, külâh örtülerinde bitirme ögesi olarak tasarlanan taş alemler ele alınmıştır. Makedonya'da Osmanlı Dönemine ait Türk-İslam mimarisinin kapsamlı olarak anlatıldığı yayınlar mevcuttur.¹ Ancak bu çalışmalarda mimari yapı bütünlüğünün bir parçası olan taş alemlere ya hiç değinilmemiş, ya da konunun detayına inilmemiştir. Anadolu örneklerinde ise kısmen metal alemlere ait çalışmalar mevcuttur² ancak tarihi taş alemlerin anlatıldığı, tipolojisinin değerlendirildiği çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Bu nedenle, hem sembolik hem fonksiyonel öneme sahip tarihi taş alemlerin korunarak yaşatılmasına yardımcı olabilecek bu belgeleme ve tipoloji çalışmasının, restorasyon çalışmalarında faydalı olacağı düşünülmektedir. Tespit edilebilen ve örnek alınan yapıların alemlerine bakılarak belli bir tipoloji oluşturmaya çalıştığımız bu çalışmada; örnek alınan yapıların genellikle 15.–18. yüzyıl yapıları olması nedeniyle bu sonuç bize Makedonya'daki 15.–18. yüzyıl taş alemleri ile ilgili bilgi vermiş ve tipoloji bunlar üzerinden oluşturulmuştur. Araştırma kapsamında; Manastır, Ohri ve Üsküp illerinde 15. ve 17. yüzyıllara ait birer adet cami, 16. yüzyıla ait yedi adet cami ve bir türbe ve 18. yüzyıla ait bir adet türbede kubbe, çatı ve minber külâhlarında yer alan ve ulaşılabilen taş alemler incelenmiştir. İncelenen yapılar inşa edildikleri yüzyıllara göre kronolojik olarak sırasıyla; Ohri, Hacı Turgut Cami (15. yüzyıl), Manastır, İshakiye/ İshak Çelebi Cami (16. yüzyıl), Hacı Mahmud Bey Cami (16. yüzyıl), Haydar Kadı Cami (16. yüzyıl), Yeni / Kadı Mahmud Cami (16. yüzyıl), Ohri, Ali Paşa Cami (16. yüzyıl), Üsküp, Mustafa Paşa Cami ve Türbesi (16. yüzyıl), Yahya Paşa Cami (16. yüzyıl), Manastır, Hasan Baba Cami (17. yüzyıl) ve Üsküp, Dağistanlı Ali Paşa Türbesidir (18. yüzyıl). Ayverdi ve Yüksel Makedonya'da Osmanlı Dönemindeki toplam kültür varlığı sayısını 1.411 olarak belirlemiş, bunlardan cami (765), türbe (42) ve tekmeden (77) oluşan dini yapı sayısını da toplamda 884 olarak vermiştir.³ Günümüzde Makedonya Cumhuriyeti Tabiat ve Kültür Varlıklarını Koruma Enstitüsünde kayıtlı Türk eseri sayısı ise 225 olup, bunlardan 43'ü dini yapı grubundandır.⁴ Bu araştırma ile de kayıtlı 43 adet dini yapıdan 11'inde taş alemlerin tipolojik bir değerlendirmesi yapılmıştır. Araştırmamız, bundan sonra Balkanlar'daki Osmanlı yapılarında görülen taş alemler üzerine yapılacak daha geniş çaplı araştırmalara ışık tutmayı hedeflemiştir.

Osmanlı Dönemi ve Öncesi Dini Yapılarında Alemler

Alemin Tanımı

Aslı Arapça olan "alem" kelimesi, Arapça "ilm; bilmek, bildirmek, işaret etmek" kökünden türemiş kuralsız bir isim olup "belli eden, bildiren, yol gösteren, işaret, iz, alamet, nişan" anlamındadır. Taşıdığı bu sözlük anlamından dolayı "sembol, standart, bayrak, sancak, lider, imam, sınır, sınır taşı, uzun dağ" ve Arap gramerindeki "özel isim" için müşterek terim olarak kullanılmaktadır.⁵ Öz Türkçesi "belgi" olarak ifade edilen alem kelimesi, Şemseddin Sami'nin Kamus-ı Türki adlı eserinde, "alamet, nişan, işaret, minare tepesi ve mahçe" olarak tanımlanmaktadır. Mahçe ise, minarenin, sancakın ucuna takılan küçük hilal şekli olarak belirtilmektedir.⁶

Totamik devirlerde; alemler, mabedlerde muhafaza edilen ve törenlerde alayların, savaşlarda askeri birliklerin önünde taşınan gönderlere takılmış sembollerdi.⁷ Dinsel anlamları olan alemler, aynı zamanda dekoratif bir unsur olarak da benimsenmişlerdir.⁸

Eski Türkler Orta Asya'da, taşınan gönderlere ve yapmış oldukları çadır/binaların tepesine güç simgesi/tılsım olarak, nazar/kötü ruhlardan koruduğuna inandıkları alemler koymuşlar, bir sırığa geçirilen bir dizi boncukla oluşturdukları bu tepeliklere, "moncuk", "boncuk", "ongun" adını vermişler, İslamiyet'ten sonra "moncuk" yerine "alem" kelimesini kullanmışlardır. Türkler, padişah ve kumandanların yanında taşınan ve altında asker ve halkın toplanması için kullanılan büyük sancaklara alem, bunları taşıyanlara da alemdar demişlerdir.⁹

Bütün bu bilgiler, genel olarak, bir şeyi tanıtmak için kullanılan işaret anlamına gelen alemin, daha çok resmi, içtimai ve dini mahiyeti olan işaretlerle ilgili olarak kullanıldığını ve bu geleneğin tarih içinde süreklilik gösterdiğini anlatmaktadır.¹⁰

Alemler, din ve sanat bakımından da ayrı bir önem taşımaktadırlar.¹¹ Mimarlık tarihi boyunca genellikle manevi değeri yüksek binalara konmuş olan alemler,¹² sembolize ettiği dini inanç ve felsefi değerleri yücelten aynı zamanda aktaran unsurlar olmuştur.¹³ Sancak alemleri ait oldukları topluluğu tanıtırken, binaların kubbe gibi üst örtülerinde mimari elemanlar olarak yer alan alemler o binanın işlevini anlatmışlardır.¹⁴ Eski devirlerden itibaren inşası bitmeden üst örtüsü tamamlanan binaların tepe noktasına alem konulması, bayrak dikilmesi geleneği, yapının bir an önce ma-

¹ Ayverdi ve Yüksel, 2000; Kumbacı-Bogoyevič, 2008; Özer, 2006; Şehabi ve Nikolova, 2014; Pavlov ve Petkova, 2008; Pavlov, 2001; Turan ve İbrahimgil, 2004, s. 330-399; İbrahimgil, 2001, s. 315-338; Mihajlovski, s. 213-222; Mihajlovski, s. 289-301; Mihajlovski, s. 351-366.

² Arseven, 1983; Önge, 1979; Ödekan, 1997.

³ Ayverdi ve Yüksel, 2000, s. 338-349; Turan ve İbrahimgil, 2004, s. 330-332.

⁴ Turan ve İbrahimgil, 2004, s. 330-332.

⁵ Bektaşoğlu, 2001; Erdem, 1989, s. 2001.

⁶ 352; Yavuz, 1957, s. 180; Ödekan, 1997, s. 60; Yücel, 1975, s. 34; Arseven 1983, s. 39-40.

⁷ Duymaz ve Aydoğdu, 2008, s. 247; Sami, 2007, s. 947.

⁸ Erdem, 1989, s. 352.

⁹ Arseven, 1983, s. 40; Önge, 1979, s. 814.

¹⁰ Önge, 1979, s. 814.

¹¹ Bektaşoğlu, 2001.

¹² Cantay, 1989, s. 354.

¹³ Cantay, 1989, s. 354.

¹⁴ Yücel, 1975, s. 34-37; Bektaşoğlu, 2001.

nevi koruma altına alınmak istenmesindedir.¹⁵ Geçmişten günümüze gelen bu gelenek, alemin mimaride önemli bir unsur olmasını sağlamıştır.¹⁶

Alemin Kullanım Sebepleri

Mimari eserlerde kullanılan alemler, yapı gerekliliği, estetik görünüm ve gelenek-göreneklerin etkisi gibi üç ana işlevi açısından ele alınmıştır.¹⁷

Konumuz olan alemler; cami, türbe, medrese, çarşı, imaret, şifahane, bedesten, kapalı çarşı, şadırvan gibi dini, sosyal ve resmi binaların, kubbe, tonoz, külah ve ahşap çatı gibi örtü sistemlerinin üzerinde, minare ve minber külahlarının, sancak, bayrak ve tuğların tepesine takılarak hem fonksiyonel gereklilik olarak hem de mimari, dini ve dekoratif anlamda kullanılmıştır.¹⁸

Mimari fonksiyonları açısından bakıldığında; yapılar da kullanılan alemlerin, üst örtüsünün tepedeki birleşme noktasındaki açıklığı kapatarak ağırlık teşkil edip, o noktayı kuvvetlendirerek açılmalarını önleyen, birer mimari detay oldukları anlaşılmaktadır. Görünüş ve ifadeyi tamamlayan bu mimari detaylar, kurşun levhaların ortada birleşme noktasını örterek bir nevi kapak vazifesi gören yapısal amaçlı bitirme elamanlarıdır.¹⁹ Bir tür kilit işlevi gören alem, kurşunların birleştiği yeri sıkıştırarak üst örtünün altına yağmur suyunun sızmasını engellediği gibi yağmur, rüzgar ve fırtına nedeniyle kubbe üzerindeki kurşun levhaların kalkmasını önlemekte²⁰ ve örtü malzemesinin korunması amaçlanmaktadır.

Yapısal gerekliliğin yanında, estetik görünüm ve geleneklerin etkisi de önemlidir. Alem yapının, zirveyi işaret eden bir mimari elemanıdır.²¹ Sanat eseri olarak da değer taşıyan alemler, mimaride dekoratif görüntüsüyle birlikte bir tamamlayıcı unsurdur.²²

Alemin düşey çizgisini takiple dikkatleri gökyüzüne doğru çekmek ve bu suretle kubbeye bir yükseliş tesiri vermek, bir başka deyişle kubbenin sağ ve solundaki inişi ortada bir noktada toplamak, simetrik ve estetik bir görünüm elde etmek amacıyla da kullanılmıştır.²³ Alemler, kubbelerin yuvarlak silüetlerine yukarıya doğru yükselen bir hareket vermekte ve en üst noktasındaki yataylığı gidermeye, minareleri de olduklarından daha uzun göstermeye yaramaktadır.²⁴

Kültür ve medeniyetlerin gelişmesiyle geçmişten günümüze bir gelenek olarak devam etmiş olan alemlerin kullanımında gelenek ve göreneklerin etkisi önemlidir. Savaşlarda ve dini törenlerde, kişilerin kendi lider ve topluluklarını tanıyabilmeleri amacıyla taşınan alemler, kutsal sayılmış ve manevi bir kuvvet göstergesi olmuştur. Bu durum topluluğun birlik ve beraberlik içinde olmasını sağlamıştır.²⁵

Alemin Tarihçesi

Alemin tarihçesi üzerine yapılan araştırmalar, alemin başlangıcının çok eski tarihlere indiğini göstermiş, ortaya çıkışının tarih öncesi devirlere uzandığı anlaşılmıştır.²⁶ Ortaya çıkışında dinin ve inançların büyük rol oynadığı ilk alemlerin totemik devirlere ait olduğu²⁷ ve İslamiyet'ten önce Türklerde alemin Şamanizm veya gökle ilgili mitolojiden ilham alarak şekillendiği bilinmektedir. Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ise eski düşünüş/inanç/gelenek/göreneklerinin tesiriyle yüzyıllar boyunca gelişmiş ve Osmanlı Mimarisinin kaçınılmaz bir kubbe/külah/ minare detayı haline gelmiştir.²⁸

Türklerden önce Sümer, Asur, Hitit, Mısır, Yunan, Roma, Fenike uygarlıklarında alem, önce boynuz sonra da yarım ay biçiminde bir sembol olarak farklı biçimlerde ifade edilmiştir.²⁹ Bina çatılarına takılan alemlerin bilinen ilk örneğinin mızrak ucu şeklinde olduğu ve M.Ö. VIII. yüzyıla ait Asur Kralı II. Sargon'un sarayındaki kabartmalarda, bir Urartu mabedinin çatı tepesinde tasvir edildiği bilinmektedir. Kargamış'taki taş kabartmalarda da boynuz şekillerinin yanı sıra Sümerlerde ve Hattilerdeki gibi kutsal bir sembol sayılan ay biçiminde alemler, dikkat çekmiştir.³⁰ Hunlara ait Pazırık kurganlarında da, aralarında büyük bir zaman farkı olmasına rağmen Alacahöyük hayvan heykelleri ile çok benzerlik gösteren bazı geyik ve yaban keçisi şekillerinde gönder-çadır alemleri bulunmuştur.³¹ Likyalılarda da, mezar ve evlerin tepelerine boynuz şeklinde alemler yerleştirildiği bilinmektedir.³²

Anadolu mimarisine ilk defa çatı örtülü ahşap bina tipini getiren Frigler'in, M.Ö VI. yüzyıla ait mabed cephesi şeklindeki kaya kabartmalarının alınlık tepelerinde boynuz biçimli alemler yaptıkları anlaşılmaktadır.³³ Roma alemleri ile Bizans alemleri ise birbirlerinin taklidi olup, ay şekli yaygın olarak kullanılmıştır.³⁴

Karahanlılar gönder alemlerinde, Gazneliler ise paraları üzerinde hilal/ay-yıldız formunu kullanmışlardır.³⁵ Karahan-

¹⁵ Erdem, 1989, s. 353.

¹⁶ Önge, 1979, s. 815; Arseven, 1983, s. 41.

¹⁷ Önge, 1979, s. 815; Duymaz ve Aydoğdu, 2008, s. 248; Arseven, 1983, s. 40.

¹⁸ Önge, 1979, s. 815; Arseven, 1983, s. 40; Tanır, 2010; Bektaşoğlu, 2001.

¹⁹ Uluengin vd., 2001, s. 28; Cantay, 1989, s. 354-55; Önge, 1979, s. 815-16; Duymaz ve Aydoğdu, 2008, s. 248; Bektaşoğlu, 2001; Hasol, 1998, s. 36-37; Arseven, 1983, s. 40.

²⁰ Şapolyo, 1969-70, s. 30; Tanır, 2010; Uluengin vd., 2001, s. 28; Arseven, 1983, s. 40; Bektaşoğlu, 2001; Duymaz ve Aydoğdu, 2008, s. 248.

²¹ Önge, 1979, s. 815-17.

²² Tanır, 2010.

²³ Önge, 1979, s. 817; Arseven, 1983, s. 41. Bektaşoğlu, 2001.

²⁴ Arseven, 1956, s. 727; Bektaşoğlu, 2001; Uluengin vd., 2001, s. 28.

²⁵ Bektaşoğlu, 2001; Erdem, 1989, s. 352.

²⁶ Bektaşoğlu, 2001; Yavuz, 1957, s. 180; Erdem, 1989, s. 352.

²⁷ Yavuz, 1957, s. 180; Erdem, 1989, s. 352; Bektaşoğlu, 2001.

²⁸ Önge, 1979, s. 816-817.

²⁹ Ödekan, 1997, s. 60; Duymaz ve Aydoğdu, 2008, s.248; Şapolyo, 1969-70, s. 30; Tanır, 2010.

³⁰ Arseven, 1956, s. 730; Bektaşoğlu, 2001.

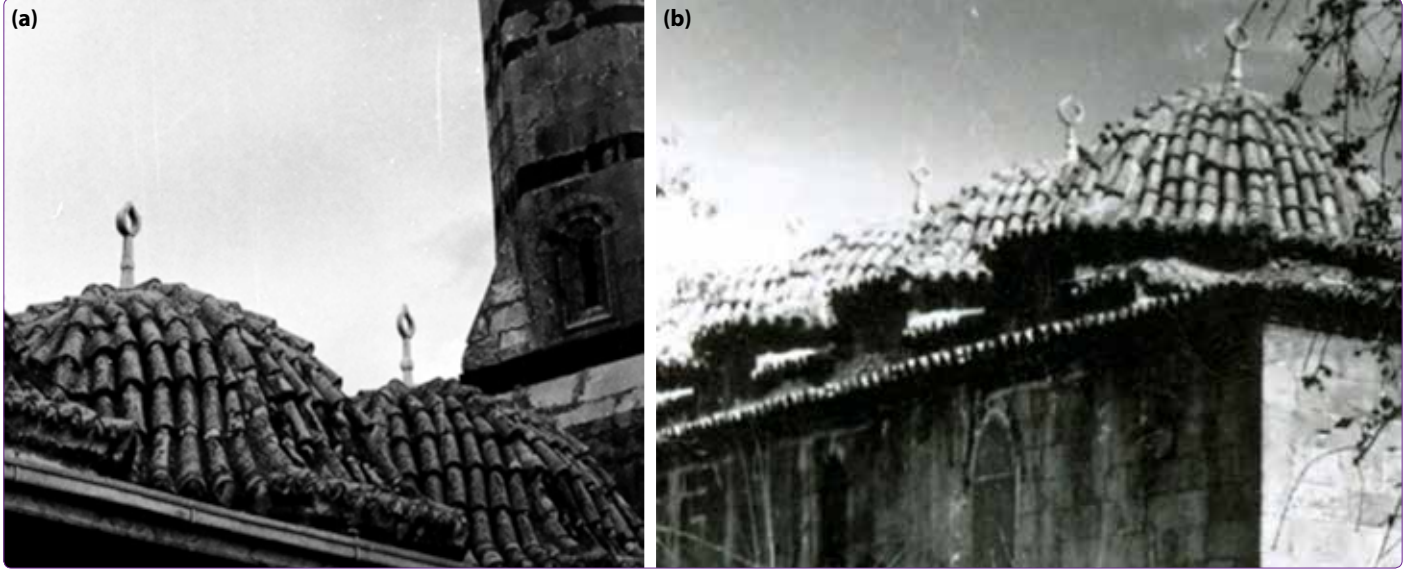
³¹ Erdem, 1989, s. 352-353.

³² Yavuz, 1957, s. 180; Bektaşoğlu, 2001.

³³ Erdem, 1989, s. 352-354; Cantay, 1989, s. 354.

³⁴ Erdem, 1989, s. 353.

³⁵ Cantay, 1989, s. 354; Arseven, 1956, s. 730.

Şekil 1. (a, b) Adana, Seyhan, Ulu Cami (M.1541) revak kubbelerinin alemleri (Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2016).

lı ve Büyük Selçuklu eserlerinde görülen tepelikler, bilinen ilk Türk-İslam bina alemleridir.³⁶

Orta Asya ve diğer Asya kavimlerinde kubbe mimarisinden önce çadırların üzerinde, boynuz/hilâle benzeyen alemlerin yerleştirildiği bilinmektedir.³⁷ İslam dininin gelişmesiyle alem gerek ölçü, gerek biçim ve anlam olarak yeni boyutlar kazanmış, Türklerin batıya göç etmeleriyle de alem Müslümanlığın terkedilmez simgesi olmuştur.³⁸

Selçuklu eserlerinde pek de sık görülmeyen hilal/boynuz şeklindeki alemler, Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar Döneminde de kullanılmıştır.³⁹

Mimari Öğe Olarak Alemlerde Malzeme ve Teknik

Anadolu'da mimari eserlerdeki bilinen alem örneklerine bakıldığında alemlerin yapımında, taş, metal ve seramik olmak üzere üç farklı malzeme ile karşılaşılmaktadır.⁴⁰ Mimaride alemler, daha çok taş veya metalden yapılmış olup⁴¹ taş alemlerde mermer ve küfeki gibi doğal taşlar, metal olanlarda ise içi boş olarak üretilen bakır, saç, pirinç, tunç, bronz gibi madenler tercih edilmiş,⁴² ender olarak da altın, gümüş ve kıymetli taşlara rastlanmıştır.⁴³ Kaide ve boğumlar üzerine konulmuş olan ay şeklindeki bir tepelik, bazen taştan, bazen de üzeri yaldızlanmış döğme bakırdan yapılmıştır.⁴⁴ Büyük kubbelere uygun boyutlarda taş alemlerin kullanılmasındaki sıkıntılar nedeniyle tercih edilen metal

alemlerden pirinç olanları, döküm yöntemiyle üretilerek genellikle tabii halleriyle kullanılmıştır. Önemli yapılarda bakır, tunç gibi metal alemlerin üzeri paslanmalarını önlemek ve ihtişamlı bir görünüş kazandırmak için altın varakla kaplanmış ya da yaldızla boyanmıştır.⁴⁵ İster ahşap, ister kâğır olsun kubbe veya külahların tepe noktalarına şakul vaziyette tutturulan ve yukarıya doğru incelenerek sivrilen ahşap dikmelere geçirilerek oturtulmuş olan bu alemler, ahşap külahlı minarelerde ise külah çatkısının bağlandığı, seren adı verilen uzun ahşap direklerin külah üstünde kalan kısmına tespit edilmişlerdir. Parçalar halinde imal edilen metal alemler perçinle veya lehimle birleştirilirler. Ancak büyük alemlerde bu parçalar kubbe tepesine rahatlıkla kaldırılıp konulabilmesi için, gerektiğinde sökülüp takılabilen, birbiri içine geçmeli olarak yapılmışlardır. Taş alemler ise tek parçanın yontulmasıyla üretilmiştir.⁴⁶ Anadolu'da üzeri sırlı pişmiş toprak/renkli sırlı seramik alem örneklerinin de olduğu bilinmektedir.⁴⁷ Diğer malzeme ile yapılan alemlere göre daha küçük ölçülerde ve dayanıksız olan bu alemler genellikle torna ve kalıp işi olduklarından içleri boştur. Birçoğunun tepeliği ve gövde kısmı kırılmıştır. Özellikle alaturka kiremit örtülü kubbe ve külahlarda kullanılmışlardır.⁴⁸

Taş Alemler

Taş alemler; mermer dahil her cins sağlam taştan yapılmışlardır.⁴⁹ Ancak taş alemlerin daha çok beyaz mermerden yapılmış oldukları örneklerden anlaşılmaktadır.⁵⁰ Anadolu'da yekpare beyaz mermerden oyularak yapılan alemlerin en eskileri, günümüze ulaşan Anadolu Selçuklu Devri eserlerinde görülmekte olup benzer örnekleri Bey-

³⁶ Cantay, 1989, s. 354.

³⁷ Ödekan, 1997, s. 60; Duymaz ve Aydoğdu, 2008, s. 248; Bektaşoğlu, 2001; Hasol, 1998, s. 36-47; Arseven, 1983, s. 39-44; Tanır, 2010.

³⁸ Ödekan, 1997, s. 60; Bektaşoğlu, 2001.

³⁹ Arseven, 1956, s. 727; Bektaşoğlu, 2001.

⁴⁰ Önge, 1979, s. 821.

⁴¹ Cantay, 1989, s. 354-55; Arseven, 1956, s. 727.

⁴² Ödekan, 1997, s. 60; Cantay, 1989, s. 355; Arseven, 1956, s. 727; Yücel, 1975, s. 34-37; Uluengin vd., 2001, s. 28; Arseven, 1983, s. 39-44; Şapolyo, 1969-70, s. 30; Tanır, 2010.

⁴³ Yücel, 1975, s. 34-37; Şapolyo, 1969-70, s. 30.

⁴⁴ Arseven, 1956, s. 727.

⁴⁵ Uluengin vd., 2001, s. 28; Cantay, 1989, s. 355; Önge, 1979, s. 824.

⁴⁶ Bektaşoğlu, 2001.

⁴⁷ Yavuz, 1957, s. 180.

⁴⁸ Önge, 1979, s. 826.

⁴⁹ Önge, 1979, s. 821.

⁵⁰ Cantay, 1989, s. 355.

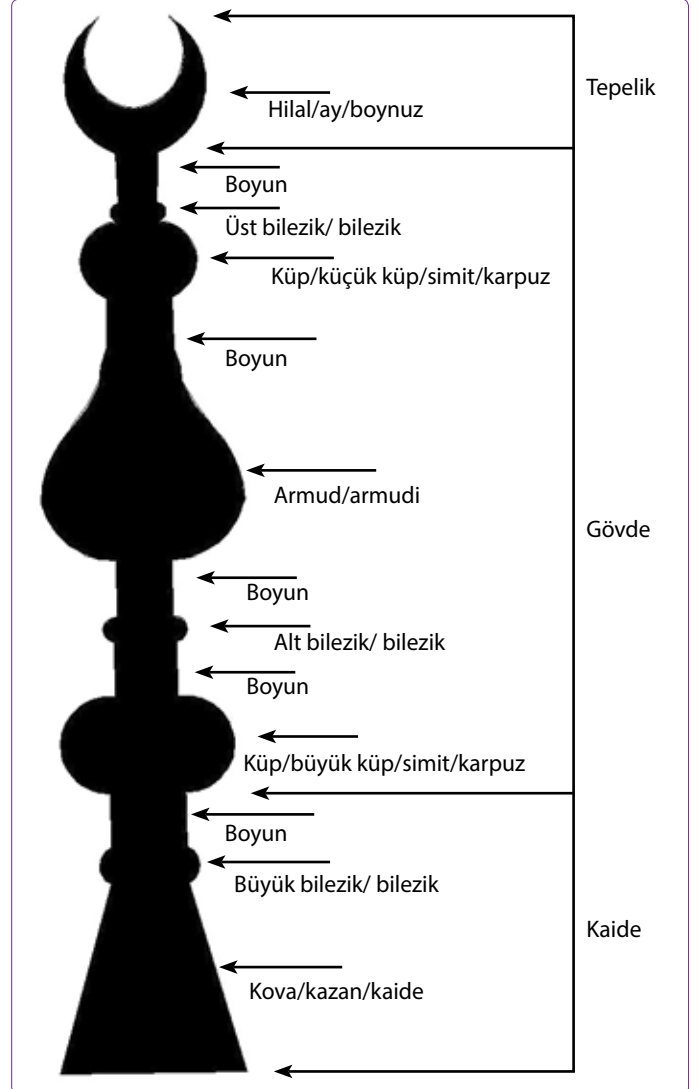
Şekil 2. Adana, Merkez, Kemeraltı Camisinde (M.1548) taş alemleri gösterir fotoğraf (Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2016).

likler, Erken ve Klasik Osmanlı Dönemlerinde mevcuttur (Şekil 1a, b ve Şekil 2).⁵¹

Genellikle taş alemler, çabuk kırılacağından daha küçük ve kısa üretilmekte tepeliğin içi ise dolu bırakılmaktadır.⁵² Osmanlı Dönemi camilerinde küçük kubbeler üzerinde taş, büyük kubbelerde ise parçalı metal alemler tercih edilmiştir. Bu malzeme farkı, büyük kubbeye taş alemin konmasındaki teknik zorluklardan kaynaklanmaktadır.⁵³

Mimari Öğe Olarak Taş Alemlerde Biçim Özellikleri

Alemler, yekpare tek parçadan ya da üst üste geçirilmiş birkaç parçadan oluşabilmekte, her bir parçanın şekil ve boyutlarına göre alemlerin de şekilleri çeşitlilik göstermektedir.⁵⁴ Anadolu'daki Türk-İslam Döneminde 12. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yapılmış alemler göz önünde bulundurulduğunda genel olarak kaide, gövde ve tepelik olmak üzere 3 kısımdan oluştuğu anlaşılmakta, aşağıdan yukarıya doğru üst üste sıralanmış her bir bölüm farklı isimlerle adlandırılmaktadır.⁵⁵ Özellikle Klasik Osmanlı veya onu takip eden devirlerde alemler; alttan itibaren yukarıya doğru, kova/kazan/kaide, bilezik, boyun, büyük küp/simit/karpuz, boyun, alt bilezik, boyun, armud/armudi, boyun, küçük küp/simit/karpuz, üst bilezik, boyun, ve hilal/ay/boynuz olarak

Şekil 3. Bir alemin bölümlerini gösteren şematik çizim (Kaynak: Yazarlara ait çizim).

adlandırılan bölümlerden oluşmaktadır (Şekil 3).⁵⁶

Kubbe alemlerinin kaideleri genellikle yarım küre, küresel ve konik şekillerde olur. Minare alemlerinde ise en alttaki genellikle konik şeklinde olan kaide, doğrudan kurşun kaplı külâh ucuna geçirilir (Şekil 4a-d).

Küp, boyun, bilezik, armut adı verilen kısımlardan oluşan gövde, üstteki tepeliği taşıyan kısa veya uzun bir çubuk ya da muhtelif şekilli kısımlardan meydana gelmiş bir ara parçadır.⁵⁷ Bu parça, taş alemlerde masiftir.⁵⁸ Gövde, çoğunlukla ay/ay-yıldız/hilal/ palmet/zambak/armudi/lale/boynuz şekillerinde bir tepelikle sonuçlanır. Tepeliklerdeki

⁵¹ Önge, 1979, s. 821-822; Cantay, 1989, s. 355. Tokat Ebubekir Kümbeti'nin (M. 1251) alemi ile Konya Sırçalı Mescid'in (XIII yüzyılın ikinci yarısı) 1963 yılı onarımından önce yerinde bulunan alemi ve Kayseri, Develi, Eskideveli Seyyid-i Şerif Türbesi'nin (M. 1296) alemi, Konya, Karatay, Fakih Dede Türbesi'nin (M. 1456) alemi, Adana, Seyhan, Uluçami (M.1541) revakları ile Adana, Merkez, Kemeraltı Camisinin

(M. 1548) kiremit örtülü kubbe-
rindeki alemler, Bursa, İznik, Yeşil
Cami'nin (M.1391-92) alemleri ve
Muğla, Milas, Firuz Bey Camisinin
(M.1394) alemi.

⁵² Uluengin vd., 2001, s. 29.

⁵³ Önge, 1979, s. 824.

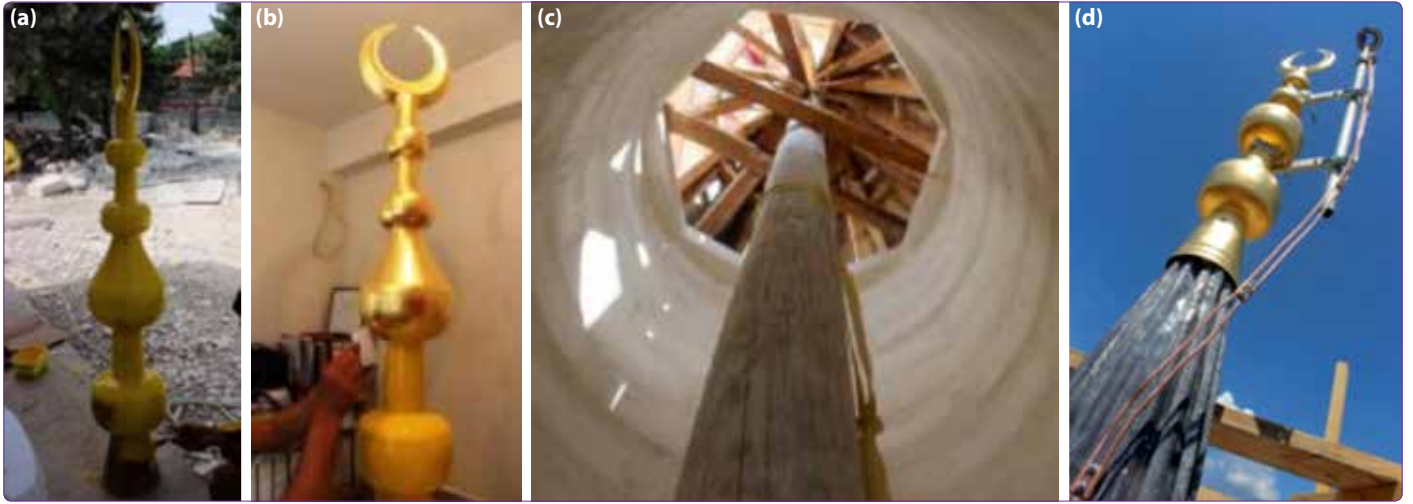
⁵⁴ Önge, 1979, s. 815; Arseven, 1983, s. 41.

⁵⁵ Önge, 1979, s. 820; Şapolyo, 1969-70, s. 30.

⁵⁶ Önge, 1979, s. 820; Arseven, 1956, s. 730; Yücel, 1975, s. 34-37; Uluengin vd., 2001, s. 28-29; Arseven, 1983, s. 41; Şapolyo, 1969-70, s. 30.

⁵⁷ Cantay, 1989, s. 355; Arseven, 1956, s. 727; Pakalın, 1971, s. 49; Hasol, 1998, s. 36-47; Arseven, 1983, s. 41.

⁵⁸ Gövde, metal veya seramik alemlerde masif veya içi boş bir boru şeklindedir.

Şekil 4. (a-d) Makedonya, Manastır, Haydar Kadı Camisinde (M.1561) bakır minare aleminde altın varak uygulaması ve alemin külaha yerleşim detayını gösterir fotoğraflar (Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2015).

en yaygın şekil ise aydır.⁵⁹ Taş alemlerin tepeliği de masiftir.⁶⁰ En üstte bulunan hilalin/ayın daima bir yüzü kıbleye bakar, yani Kâbe istikametini gösterir.⁶¹

Alemler bir süsleme elemanı olarak sanat akımlarından etkilenmiş, yapıldıkları devirlerin genel özelliklerini taşımışlardır.⁶² 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Klasik Dönemin ardından batı etkisiyle Barok, Rokoko, Ampir ve eklektik üsluplar, alemlerde de kendini göstermiş, özellikle 19. yüzyılda ince, narin süslemeleri ile Rokoko üslubu öne çıkmıştır.⁶³

Mimar Sinan camilerinin alemleri genelde büyük ve yüksek dilimli bir alt bölüm ile bir küp, iri bir armut ve yukarı açılan bir hilal tepelikten oluşmuştur. 17.-18. yüzyıllarda sayıları artan küçük küplerle alemler belirli bir yükseklik göstermektedir.⁶⁴ 18. yüzyılda hilal tepelikli alemlerin yanında dışa kıvrılan uçları ile boynuz şekilli tepeliği olan alemler ve oyma kitabeli levha halinde pirinç alemler de yapılmıştır.⁶⁵ 19. yüzyılın yıldız sekiz köşeli, güneş formlu, bazılarının altında kurdeleli yaprak çelengi bulunan ay-yıldızlı alemleri, II. Mahmud Döneminin (1808-1839) Türk ampir üslubu örnekleridir (Şekil 5).⁶⁶

Mevlevi sikkeli alemler de 19. yüzyılda yapılmıştır. Genellikle sağa açılan hilal şeklindeki alemler, II. Abdülhamid Döneminde (1876-1909) kullanılmış, 20. yüzyılda da uygulanmıştır.

17.-18. yüzyıllarda alem boylarında, sayıları artan küçük

Şekil 5. İstanbul, Beyoğlu, Dolmabahçe Camisinin (M.1855) ay - yıldızlı tepelikli alem detayını gösterir fotoğraf (Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2016).

küplerle daha fazla yükseklik elde edilmiş, 18.-19. yüzyıl yapılarındaki metal alemlerde genellikle gövde, daha uzun olup, Klasik devir örneklerine nispeten çok sayıda bilezik, küp veya armutlarla süslenmiştir.⁶⁷

Bu devrin tarikat yapılarında alemlerde tepeliklerin çok daha süslü olduğu görülmektedir. Bu tepelikler sade bir hilal veya lale/palmetten ibaret olmayıp genellikle uçları boynuz gibi dışarıya kıvrık, içleri yoğun ve itinalı bir şekilde işlenmiş sembol motif ve yazılarla süslüdür.⁶⁸ Bunlardan başka bazı tekkelerin kubbelerinde ait olduğu tarikatın alemleri olan sikke şekillerine de rastlanmaktadır. Örneğin Konya'da Mevlevi sikkesi şeklindeki bazı alemler daha çok türbe ve mezarlarda görülür.⁶⁹

⁵⁹ Arseven, 1983, s. 41.

⁶⁰ Metal ve seramik alemlerde tepelik masif veya içi boş olabilmektedir. Önge, 1979, s. 815.

⁶¹ Arseven, 1956, s. 730; Uluengin vd., 2001, s. 29; Arseven, 1983, s. 41.

⁶² Uluengin vd., 2001, s. 29.

⁶³ Yücel, 1975, s. 36.

⁶⁴ Örneğin, Nuru Osmaniye Cami (M.

1756) alemleri.

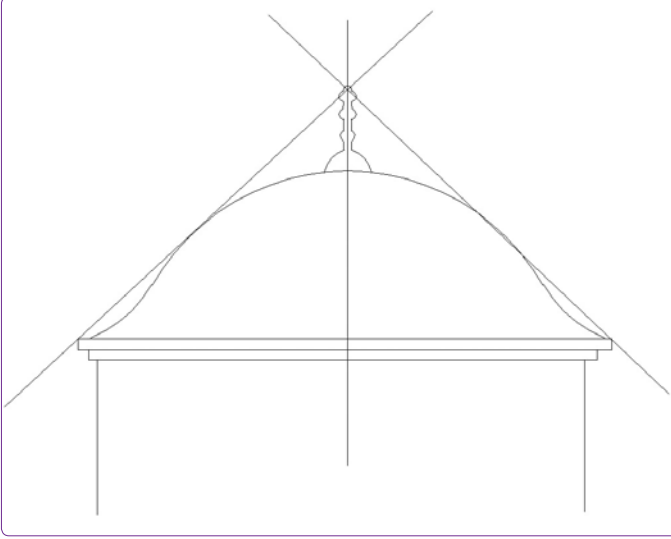
⁶⁵ Cantay, 1989, s. 355-356.

⁶⁶ Cantay, 1989, s.356; Ödekan, 1997, s. 60; Duymaz ve Aydoğdu, 2008. II. Mahmud Döneminde (1808-39) ilk kez, alem tepeliklerine "yıldızlı ay" takılmıştır. Örneğin, II. Mahmud Türbesi (M.1840) ve Dolmabahçe Camisinin (M.1855) ay-yıldızlı tepelikleri.

⁶⁷ Cantay, 1989, s. 356.

⁶⁸ Önge, 1979, s. 825.

⁶⁹ Arseven, 1983, s. 41.

Şekil 6. Bir kubbe aleminin ortalama yüksekliğinin belirlenmesini gösteren şematik çizim. (Kaynak: Uluengin vd., 2001, s. 29, yazarlar tarafından yeniden çizilmiştir).

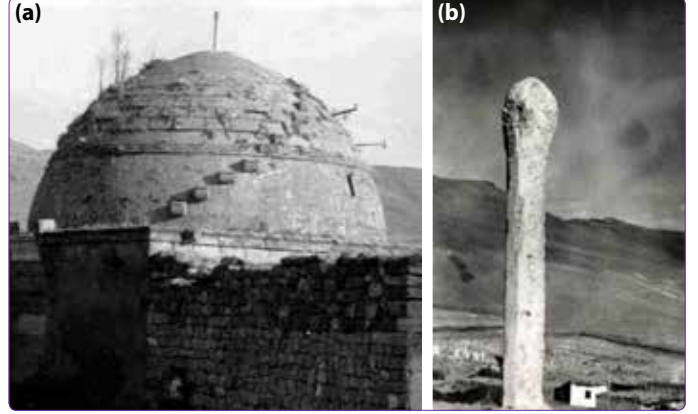
Mimari Öge Olarak Taş Alemlerde Boyut / Büyüklük / Oran

Yapılar üzerinde gördüğümüz alemlerin boyutları hakkında ölçü olarak uygulanan belirli bir oran yoktur.⁷⁰ Ancak, bir kubbe aleminin uzunluğu genellikle, kubbe eteğinden başlayıp kubbeye teğet geçen doğrular yardımıyla belirlenir. Bu doğruların kesiştiği nokta ile kubbe tepesi arasındaki mesafe alemin boyunu tayin eder (Şekil 6).⁷¹ Alemin, yapının boyutları ile özellikle de kubbe veya külah gibi üzerlerinde buldukları mimari parçaların büyüklüğü ile uyumlu ölçülerde olmaları ve göze hoş görünmeleri gereklidir.⁷² Bir alem ustasının başarısı, alemin dayanıklılığı ve alemin ölçüsünü mekana ne kadar uygun orantılandığına bakılarak değerlendirilir. Çoğu kez iyi alem ustaları ölçü yerine, göz kararı kullanmışlardır.⁷³

Taş alemler ince şekillerde oyulduğu taktirde kırılmaları söz konusu olacağından çok büyük yapılmadığı gibi içi dolu bir şekilde yapılması gerekmiştir.⁷⁴

Uzaktan küçük görülmelerine rağmen, özellikle kubbe veya külahlarının boyutlarına uygun büyüklüklerde olan alemler, oldukça ağır olup yükseklikleri bazen insan boyundan daha fazla bazen de büyük camilerde 5–6 metreyi bulabilmektedir.⁷⁵ Bunun yanı sıra, 20 cm'yi geçmeyen küçük sebil alemleri de görülmektedir.⁷⁶

Genellikle altı-yedi m. çapındaki Selçuklu kubbeleri

Şekil 7. Kayseri, Develi, Seyyid Şerif Türbesinin (M.1295/6) (a, b) taş alemleri (Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2016).

için, yaklaşık bir metre yüksekliğinde yekpare mermerden oyma alemler kullanıldığı görülmektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde özellikle de Klasik Osmanlı Mimarisinde büyük çaplı kubbelerin inşasına başlandığından alemin kubbe üstüne kolaylıkla çıkartılamayacağı, alem hasar gördüğü zaman kolaylıkla tamir edilemeyeceği veya yenilenemeyeceği göz önünde bulundurularak büyük kubbelerin taş alemlerinin tek parça yerine kaide, gövde ve tepelik kısımlarının ayrı ayrı parçalardan oluşması düşünülmüştür.⁷⁷ Gerek bu birleşen parçalardan oluşan gerekse tek parçadan oluşan alemlerin üzerinde, değişik formlu boğumların meydana getirdiği bölümlerin oranları genellikle birbirleri ile uyum içindedir.⁷⁸

Bazı Anadolu örneklerine bakıldığında alem boyutları aşağıdaki gibidir;

- Konya, Sırcalı Mescidin (13. yüzyılın ikinci yarısı) kubbesindeki, 28 cm. yüksekliğindeki mermer alem ile Kayseri, Develi, Seyyid Şerif Türbesinin (M.1295/6) kubbesindeki 90 cm. yüksekliğindeki taş alem prizmatik bir çubuk biçimindedir (Şekil 7a, b ve Şekil 8).
- Bursa, İznik, Yeşil Camisinin (M.1391/2) son cemaat yeri kubbemsi orta tonozunda yaklaşık 1 m yüksekliğinde yine prizmatik bir çubuk biçiminde taş alem mevcuttur. Muğla, Milas, Firuz Bey Camisinin (M.1394) de kubbelerinde ölçü ve şekil bakımından Bursa, İznik, Yeşil Camisinin alemine benzer taş alemler bulunmaktadır (Şekil 9).
- Konya, Karatay, Fakih Dede Türbesinin (M.1456) külahı üstünde yaklaşık 40 cm. yüksekliğinde bir mermer alem bulunmaktadır. Bu aleme benzer bölümleri olan bir taş alem de Karaman, Merkez, Halil Efendi Sultan Türbesinin (15. yüzyılın ilk yarısı) külahındaki yaklaşık 30 cm. yüksekliğindeki taş alemdir.
- Adana, Seyhan, Ulu Caminin (M.1541) kubbesinde

⁷⁰ Arseven, 1956, s. 730; Yücel, 1975, s. 34-37; Arseven, 1983, s. 41; Şapolyo, 1969-70, s. 30.

⁷¹ Uluengin vd., 2001, s. 28.

⁷² Arseven, 1956, s. 730; Yücel, 1975, s. 34-37; Arseven, 1983, s. 41; Şapolyo, 1969-70, s. 30.

⁷³ Tanır, 2010.

⁷⁴ Arseven, 1983, s. 41.

⁷⁵ Arseven, 1956, s. 730; Arseven, 1983, s. 39-44; Şapolyo, 1969-70, s. 30.

⁷⁶ Yücel, 1975, s. 34-37.

⁷⁷ Önge, 1979, s. 821-822.

⁷⁸ Uluengin vd., 2001, s. 28-39.

Şekil 8. Konya, Sırçalı Mescidin (13. yüzyılın ikinci yarısı) kubbesindeki mermer alemi gösterir fotoğraf (Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2016).

yaklaşık 60 cm. yüksekliğindeki mermer alemi mevcuttur.⁷⁹

- 17-18. yüzyıllarda alem boylarında, sayıları artan küçük küplerle daha fazla yükseklik elde edilmiştir.⁸⁰

İncelenen Taş Alemlerin Tipolojisi ve Değerlendirilmesi

Araştırma kapsamında Makedonya, Manastır, Ohri ve Üsküp illerinde şehir merkezinde yer alan 15.–18. yüzyıl arasında inşa edilen dokuz adet cami ve iki adet türbe olmak üzere toplam on bir adet yapıda, on dört adet taş alem; formlarına, buldukları yapı tipine, yapıdaki konumlarına ve yapıldıkları malzemelere göre sınıflandırılarak alemlerin tipolojik bir analizi yapılmıştır. Makedonya şehir merkezlerinde günümüzde mevcut taş alemlere ait karşılaştırmalı veriler Tablo 1'de verilmiştir. İncelenen on dört adet taş alemin verilerine göre taş alemler; cami ve türbelerin, ana kubbesinde, son cemaat kubbesinde, kırma çatı üzerinde ve minber külah bitimlerinde kullanılmıştır. Alemlerin sonlandırdığı örtü malzemesi, kurşun ya da alaturka kiremittir. Minberlerde ise alemler mermer külah üzerine yerleştirilmiştir. Alemler yapıldığı malzeme özelliklerine göre ise, taş ya da mermer malzemeden 0,19–2,12 m arası yükseklikte basit+tek parça, kaide+tepelik, ya da kaide+gövde+tepelik uygulamasının tekrarlandığı yapı öğeleridir (Tablo 1).

⁷⁹ Önge, 1979, s. 823.

⁸⁰ Alemlerin genel kuruluşuna, üç küçük küp ekleyerek belirgin bir yükseklik kazandıran Mimar Sinan bunu Edirne, Selimiye Camisinde (M.1568-1574) uygulayarak önemli bir örnek oluşturmuştur. Cantay, 1989, s. 356.

Bu genel veriler doğrultusunda incelenen taş alemleri kaide, gövde ve tepeliklerine göre üç grupta incelemek mümkündür. İncelenen türbe ve camilerde kurşun kaplı ana kubbelerde taş alemlerin kaideleri dilimli yarım küre, yayvan yarım küre ve dilimli yayvan yarım küre olarak değişmekte, sadece Hacı Mahmud Bey Camisinde konik bir kaide yer almaktadır. En yaygın kaide formu yayvan yarım küredir. Alaturka kiremit kaplı üst örtülerde basit, tek parça, dilimli küresel, bir alem gözlenmekte ya da alem basit, tek parça küresel bir kaide ve küresel bir tepelikten oluşmaktadır. Minber külahlarını sonlandıran alemlerde ise kaideler tek bilezikli konik, küresel ve konik olarak değişmektedir. Araştırma kapsamında incelenen Haydar Kadı Camisinin ana kubbe ve son cemaat kaidesi günümüzde mevcut değildir. Yeni/Kadı Mahmud Camisinde ise son cemaat kubbelerinde basit-tek parça armudi formda alem mevcuttur.

Üsküp'te yer alan ve 16. ve 18. yüzyıllara tarihlenen incelenen iki adet türbe yapısındaki taş alemlerin verilerine göre; bu yapıardaki alemler kurşun kaplı kubbe örtülerinin bitiminde yer alan 0,68 m ve 1,22 m yükseklikte dilimli yarım küre ya da yayvan yarım küre formda bir kaide üzerinde iki küplü ya da iki küplü ve armudi bölümleri olan bir gövdeden oluşmakta ve lale ya da palmet motifli tepeliği olan bitirme öğelerdir (Tablo 1). Türbelerin kubbe çapı ile alem yükseklikleri arasındaki ilişkiye bakıldığında ise araştırma kapsamında incelenen Mustafa Paşa Türbesinin kubbe çapının ($R_k=5,44$ m) ve alem yüksekliğinin ($h_a=1,22$ m) Dağistanlı Ali Paşa Türbesi kubbe çapından ($R_k=4,90$ m) ve alem yüksekliğinden ($h_a=0,68$ m) daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile kubbe çapı daha fazla olan türbe yapısında alem yüksekliği de daha fazladır.

Üsküp, Ohri ve Manastır'da yer alan 15. yüzyıl-17. yüzyıl arasında inşa edilen dokuz adet cami yapısındaki verilere göre ise; taş alemler en fazla 16. yüzyıl yapılarında mevcuttur. Bu cami yapılarında taş alemler ana kubbe/kırma çatı, son cemaat kubbeleri ve minber külah bitimlerinde kullanılmıştır. Kurşun kaplı ana kubbe ile örtülü beş adet örnek yapıda taş alem yüksekliği 1,00–2,52 m aralığında ölçülmüş,⁸¹ alaturka kiremit kaplı kırma çatılı iki adet cami örneğinde taş alemler 0,20–0,22 m olarak belirlenmiş, iki adet kurşun kaplı son cemaat kubbe örneklerinde ise 0,24–0,39 m olarak tespit edilmiştir.⁸² İç mekanda ise mermer minber külahlarının bitiminde kullanılan ve yine mermer malzemeden yapılan üç adet örnek yapıdaki alem yüksekliği 0,19–0,63 m aralığındadır (Tablo 2). Alaturka kiremit kaplı çatılardaki alem yüksekliklerinin camilerin iç kubbe

⁸¹ Haydar Kadı Cami ana kubbe aleminin ölçüsü tepeliksiz ve kaidesiz olarak 1,00 m olarak belirlenmiş, İshakiye/ İshak Çelebi Camisinde tepelik mevcut olmadığından alem ölçüsü tepeliksiz olarak 1,49 m ölçülmüş, yine Hacı Mahmud Bey Camisinde de alemin tepeliği kırılmış olduğundan tepeliksiz ölçüsü 1,10 m olarak tespit edilmiştir.

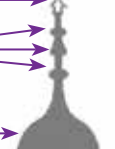

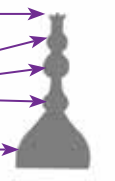

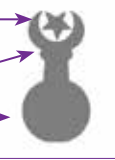

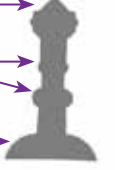

⁸² Haydar Kadı Cami son cemaat kubbe alemi için ölçülen 0,24 m günümüze ulaşabilen gövdenin sadece bir parçasının ölçüsüdür.

Tablo 1. Araştırma kapsamında incelenen yapılarda alemlerin karşılaştırma tablosu (Kaynak: Fotoğraflar ve çizimler yazarlara aittir (2010–2015))

Yapının adı/ bugünkü kullanımı	Yapının fotoğrafi	Yapının dönemi/ yeri	Yapı örtü tipi/ malzeme	Alemin mevcut durumu/ konumu	Alemin malzemesi	Alemin bölümleri	Alemin çizimi	Alemin fotoğrafi
İshakiye/ İshak Çelebi Cami (Cami olarak kullanılmaktadır- restorasyonu 2015 yılında tamamlandı)		16. yy. Manastır	Kubbe/ Kurşun	Günümüzde yenilenmiştir. Konum: Cami ana kubbeye	Mermer	Tepelik: özgünü mevcut değildir, günümüzde yenilenmiştir. Gövde: tek küplü+armud Kaide: tek bilezikli, yayvan yarım küre		
Hacı Mahmud Bey Cami (Depo olarak kullanılmaktadır, harabe durumda)		16. yy. Manastır	Kubbe/ Kurşun	Tepeliği kopmuştur Konum: Cami ana Kubbe	Taş	Tepelik: günümüzde mevcut değildir. Gövde: İki küplü Kaide: Konik		
Haydar Kadı Cami Restorasyonu devam etmekte, restorasyon sonrası cami olarak kullanımı planlanmaktadır.		16. yy. Manastır	Kubbe/ Kurşun	Tepeliği mevcut değil, gövdesi kırık, kaidesi önceki bir onarımda dökme betondan yapılmış. Konum: Cami ana kubbeye	Mermer	Tepelik: günümüzde mevcut değildir. Gövde: İki küplü+armud Kaide: günümüzde mevcut değildir.		
			Kubbe/ Kurşun	Gövdenin armudi kısmı olduğu düşünülen parçası mevcut, kaide ve tepelik yok olmuş. Konum: Son cemaat kubbeye	Taş	Kaide ve tepelik günümüzde mevcut değil, gövdenin kalan kısmı konik, tek parça		
Yeni / Kadı Mahmud Cami (Kullanım dışı)		16. yy. Manastır	Kubbe/ Kurşun	Günümüzde tepeliği kopmuştur. Konum: Cami ana kubbeye	Mermer	Tepelik: Palmet Gövde: İki küplü+armud Kaide: Yayvan yarım küre		
			Kubbe/ Kurşun	Sağlam, iyi durumda. Konum: Son cemaat kubbeye	Mermer	Basit armudi tek parça.		
			Kubbe/ Kurşun	Sağlam, iyi durumda. Konum: Minber kulahta	Mermer	Tepelik: Sivri konik Gövde: Tek küplü Kaide: Konik		
Hasan Baba Cami (Cami olarak kullanılmaktadır)		17. yy. Manastır	Kırma çatı/ Alaturka kiremit kaplı	Sağlam, iyi durumda. Konum: Cami harim üstü çatıda	Taş	Basit, dilimli küresel, tek parça; çatıya oturduğu bölümde ince bir bilezik mevcut		
Ali Paşa Cami (İbadet mekanı, Cami olarak kullanılmaktadır, restorasyon projesi hazırlanmakta)		16. yy. Ohri	Minber külâh/ Mermer	Sağlam, iyi durumda, minber 19. yy'a ait. Konum: Minber kulahta	Mermer	Tepelik: Basık konik Gövde: Tek bilezikli Kaide: Tek bilezikli konik		

* Vakıflar Genel Müdürlüğü fotoğraf arşivi.

Tablo 1. Araştırma kapsamında incelenen yapılarda alemlerin karşılaştırma tablosu (Kaynak: Fotoğraflar ve çizimler yazarlara aittir (2010–2015) (devam))

Yapının adı/ bugünkü kullanımı	Yapının fotoğrafi	Yapının dönemi/ yeri	Yapı örtü tipi/ malzeme	Alemin mevcut durumu/ konumu	Alemin malzemesi	Alemin bölümleri	Alemin çizimi	Alemin fotoğrafi
Hacı Turgut Cami (Kullanım dışı)		15. yy. Ohri	Kırma çatı/ Alaturka kiremit kaplı	Sağlam, iyi durumda. Konum: Cami harim üstü çatıda	Taş	Tepelik: küresel Kaide: Basit-tek parça küresel		
Mustafa Paşa Cami (Cami olarak kullanılmaktadır- restorasyonu 2011 yılında tamamlandı)		16. yy. Üsküp	Kubbe/ Kurşun	Günümüzde yenilenmiştir. Konum: Cami ana kubbeye	Mermer	Tepelik: palmet Gövde: İki küplü+armud Kaide: dilimli yayvan yarım küre		
Mustafa Paşa Türbesi (Türbe restorasyonu cami ile birlikte 2011 yılında tamamlandı)		16. yy. Üsküp	Kubbe/ Kurşun	Sadece kaidesi mevcut olan alemin 2011 yılı onarımında özgün olduğu düşünülen gövde ve tepeligi kaide üstüne monte edilmiştir. Konum: Türbe kubbeye	Mermer	Tepelik: lale motifli Gövde: İki küplü+armud Kaide: dilimli yarım küre		
Yahya Paşa Cami (Cami olarak kullanılmaktadır)		16. yy. Üsküp	Minber külah/ Mermer	Sağlam, tepelisinde kırık dışında iyi durumda. Konum: Minber külahta	Mermer	Tepelik: ay- yıldız motifli Gövde: tek bilezikli Kaide: küresel		
Dağistanlı Ali Paşa Türbesi/ Aile Mezarlığı (Türbe- Sultan Murad Cami doğu cephesinin hemen bitişiğinde)		18. yy. Üsküp	Kubbe/ Kurşun	Sağlam, iyi durumda. Konum: Türbe kubbeye	Mermer	Tepelik: palmet motifli Gövde: iki küplü Kaide: yayvan yarım küre		

çapı arttıkça arttığı yine, minber külahlarındaki alemlerde; külah yükseklikleri ile alem yükseklikleri arasında doğru orantı olduğu gözlenmiştir (Tablo 2). Kurşun kaplı ana kubbe bitiminde yer alan alemlerde; bir adet alemde tepelik ve kaide ve iki adet alemde tepelikler günümüzde mevcut olmadığından, yine son cemaat kubbelerinde bir adet yapıda alemin tamamı günümüze ulaşmadığından ana kubbe ve son cemaat kubbe çapı ve alem yüksekliğinin ilişkisi kurulamamıştır (Tablo 2).

Araştırma kapsamındaki kırma çatılı yapılarda gövde kısmı gözlenmezken, Hacı Turgut Camisinde kırma çatı ile kaplı ana kubbenin üstünde tek parça küresel bir kaidenin üzerinde bir de küresel tepelik mevcuttur. Alem gövdeleri türbe ve cami yapılarında ana kubbe ve son cemaat kubbelerinde tek küplü ve armudi bölümlü, iki küplü ve iki küplü ve armudi bölümlü olarak değişmekte Haydar Kadı Camisinde ise son cemaat kubbelerinden doğudaki örneğinde günümüzde gövdenin bir parçası olduğu düşünülen konik bir parça yer almaktadır. En yaygın gövde formu ise iki küplü ve armudi bölümü olan örneklerdir. İncelenen minber

külah alemlerinde ise gövde ya hiç mevcut değildir ya da tek küplü veya tek bileziklidir.

Araştırma kapsamında incelenen yapılarda tepelikler en çok hasar gören öge olmuş, üç adet yapıda ise hiç belgelenememiştir. Tepelikleri belgelenemeyen alemler, Manastır, İshakiye/İshak Çelebi Cami ve Hacı Mahmud Bey Cami ana kubbe alemleri ile Haydar Kadı Cami ana kubbe ve son cemaat kubbelerinin alemleridir. Diğer yapılarda ise tarihi gravür, fotoğraf ve çizimler ve arazi çalışmaları aracılığı ile tipoloji çalışması yapılabilmektedir (Şekil 10a, b, 11a, b ve 12). Örneğin Dağistanlı Ali Paşa Türbesi'ne ait 18. yüzyıla ait bir gravür ile İshak Çelebi Camisinin 1918 yılına ait fotoğrafı, Haydar Kadı Camisinin tarihi bir kartpostalı ve Yeni /Kadı Mahmud Camisinin tahmini 19. yüzyıl başındaki tarihi fotoğrafları, o dönemlerde yapılardaki alemlerin formu hakkında karşılaştırmalı çalışmaya zemin hazırlayan bilgiler sunmaktadır (Şekil 10a, b, 11a, b ve 12). Söz konusu kaynaklar ile yapıların günümüzdeki hali kıyaslandığında taş alemlerin büyük oranda değişmeden günümüze geldiği anlaşılmaktadır. Mustafa Paşa ve Haydar Kadı Cami son ce-

Tablo 2. Araştırma kapsamında incelenen yapılarda kubbe iç çapı ve minber ölçüleri ile alemlerin yüksekliğine dair veriler

Yapının adı/yeri	Yapı kubbe iç çapı (RK) ÖLÇÜSÜ ≈ (m)	Minber taban (Tm) ve yükseklik (hm) ölçüleri ≈ (m)	Alem yükseklik(ha) ölçüsü ≈ (m)
İshakiye/İshak Çelebi Cami/Manastır	$R_k = 14,50$	–	$h_a = 1,49$ (tepeliksiz)
Hacı Mahmud Bey Cami/Manastır	$R_k = 11,50$	–	$h_a = 1,10$ (tepeliksiz)
Haydar Kadı Cami/ Manastır, Son cemaat:	$R_k = 11,00$	–	$h_a = 1,00$ (tepeliksiz+kaidesiz)
	$R_k = 4,15$	–	$h_a = 0,24$ (tepeliksiz+kaidesiz- gövde parçası ölçüsü)
Yeni / Kadı Mahmud Cami/ Manastır, Son cemaat: Minber:	$R_k = 12,80$	–	$h_a = 2,52$
	$R_k = 3,65 / RK = 4,39$	–	$h_a = 0,39$
	–	$T = 0,57(R) / h_m = 2,52$	$h_a = 0,63$
Hasan Baba Cami/Manastır	$R_k = 6,00$	–	$h_a = 0,22$
Ali Paşa Cami minber/Ohri	–	$T = 0,67 \times 0,67 / h_m = 0,63$	$h_a = 0,19$
Hacı Turgut Cami/Ohri	$R_k = 5,65$	–	$h_a = 0,20$
Mustafa Paşa Cami/Üsküp	$R_k = 16,49$	–	$h_a = 2,12$
Mustafa Paşa Türbesi/Üsküp	$R_k = 5,44$	–	$h_a = 1,22$
Yahya Paşa Cami minber/ Üsküp	–	$T = 0,70 \times 0,70 / h_m = 1,50$	$h_a = 0,28$
Dağıstanlı Ali Paşa Türbesi/ Aile Mezarlığı, Üsküp	$R_k = 4,90$	–	$h_a = 0,68$

maat kubbelerinde izlendiği gibi Makedonya'daki pek çok yapıda ise taş alemler ya tamamen yok olmuş ya da sadece

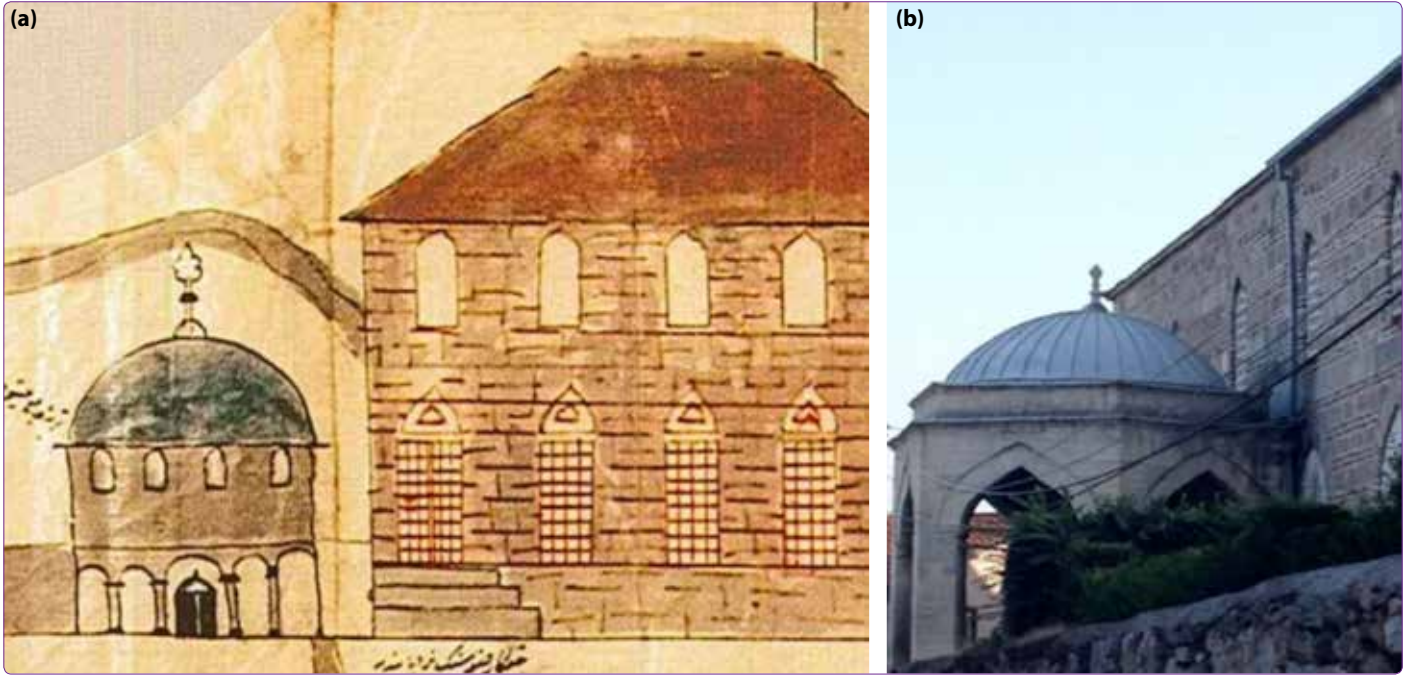

Şekil 9. Bursa, İznik, Yeşil Camisinin (M.1391/2) son cemaat yeri kubbe- bensi orta tonozunda yer alan prizmatik bir çubuk biçiminde taş alem detayını gösterir fotoğraf (Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 2016).

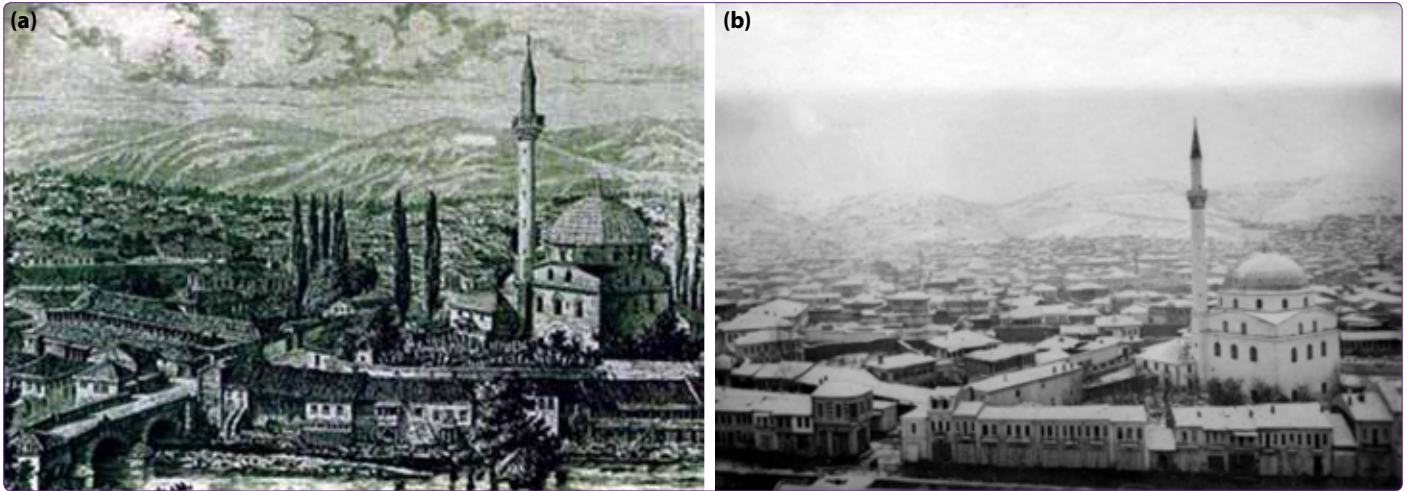
kaide ve gövde bölümlerinden izler kalmıştır. Bu alemlerin restitüsyonları da 2011 ve 2015 yılı onarımlarında arşiv kayıtları ve karşılaştırmalı çalışmalar dikkate alınarak yapılmıştır (Şekil 13).

İncelenen yapılarda alem tepelikleri palmet, ay-yıldız, lale, konik ve küresel motifler olmak üzere beş gruba ayrılmıştır. Bunlar içinde palmet motifi en çok kullanılan motif olmuş ve hem 18. yüzyıl türbe yapısında hem de 16. yüzyıl cami yapılarında gözlenmiştir. Lale motifi sadece Mustafa Paşa Türbesinde gözlenirken, ay-yıldız motifi de Yahya Paşa Cami minber külâhında tespit edilmiştir. Yine, sivri ve basık konik tepeliğin gözlendiği örnekler Yeni /Kadı Mahmud Cami ve Ali Paşa Cami minber külâhı alemleri olmuştur.

Gerek arşiv kayıtları ve literatür çalışması ve gerekse araştırma kapsamında incelenen Manastır, Hasan Baba Cami (17. yüzyıl) ve Ohri, Hacı Turgut Camisini içeren (15. yüzyıl) günümüz örneklerinden, alaturka kiremit kaplı kırma çatılı yapılarda taş alemlerin basit ve çoğunlukla tek parçadan oluştuğu anlaşılmaktadır. Avlusunda bir haziresi de yer alan Hasan Baba Camisinde tek parçadan oluşan taş alemin kavuk şeklindeki formu, bir onarım esnasında haziredeki bir baş taşı parçasının alem olarak kullanılmış olabileceği izlenimi vermektedir. Manastır, Yıkık/Kırık

Şekil 10. Üsküp, Sultan II. Murad Cami ve doğu yönündeki Dağıstanlı Ali Paşa Türbesi/Aile Mezarlığı'nın (a) 18. yy. gravürü (Kaynak: Kumbaracı-Boğoyeviç, 2008, s. 49) ve (b) 2015 yılına ait fotoğrafı (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf arşivi).

Şekil 11. (a, b) İshak Çelebi Camisinin H. Catenacci tarafından çizilen gravürü ve 1918 yılına ait fotoğrafı (Kaynak: Mihajlovski, УДК. 726.71(497.774), s. 355).

Cami (17. yüzyıl) ve 19. yüzyıla tarihlenen Manastır şehrindeki bir anonim camide de benzer şekilde taş alemler yarım küre, basit, basık ve tek parçadan oluşmaktadır (Şekil 14–16).

Benzer alem tipolojisi Manastır, Yeni/ Kadı Mahmud Cami (16. yüzyıl) son cemaat bölümü kubbe alemlerinde de mevcuttur. Kubbelerin kurşun malzeme ile örtülü olduğu yapıda $\approx 0,39$ m yüksekliğindeki mermer son cemaat alemleri Hasan Baba ve Hacı Turgut Cami ana kubbe alemlerinden farklı olarak basit, tek parça armudi formdadır. Hacı Turgut Camisinde ise basit, küresel tek parça kaidesi

olan alemin tepelik olarak yorumladığımız küresel bir de bitiş bölümü mevcuttur.

Sonuç

Taş alemler, yapının yıpranmaya açık en yüksek yerinde bulunması sebebiyle ilk örnekleri günümüze az gelen bir yapı unsuru olmuş⁸³ yapılan araştırmalarda da taş alemlerin gün geçtikçe çeşitli nedenlerle yok olduğu ya da farklı boyutlarda ve farklı malzeme ile değiştirildiği görülmüştür. Anadolu'da olduğu gibi⁸⁴ Makedonya'da da tarihi ya-

⁸³ Cantay, 1989, s. 355.

⁸⁴ Önge, 1979, s. 818; Cantay, 1989, s. 355.

Şekil 12. Haydar Kadı Cami, tarihi kartpostal (Kaynak: Mihajlovski, УДК. 726.71(497.774), s. 362).

Şekil 13. Mustafa Paşa Cami, 2011 yılı fotoğrafı (Kaynak: Yazarlara ait fotoğraf Arşivi).

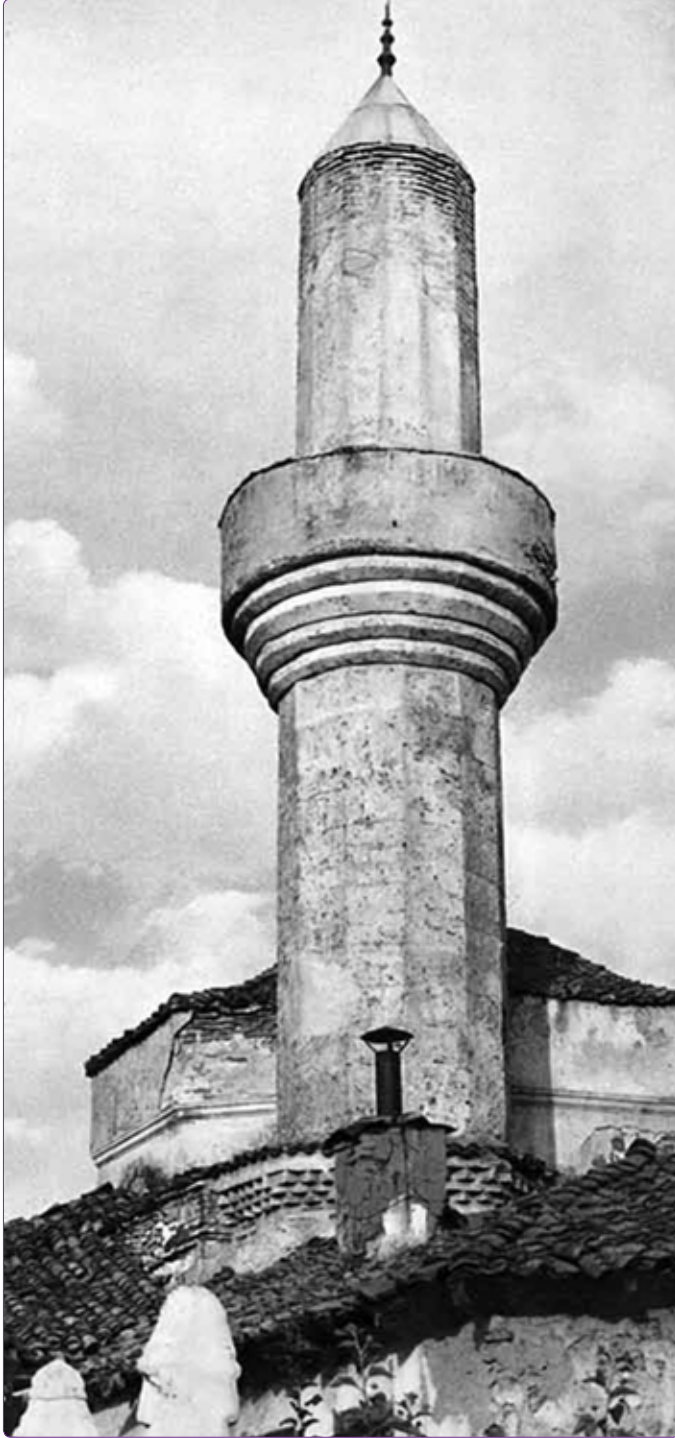
pılarda görülen alemlerin çoğu, zaman içerisinde yapılan onarımlar sırasında konulmuş veya yenilenmiştir. Örneğin, Makedonya, Ohri, Ali Paşa Camisinde ana kubbe ve son cemaat alemleri metal alemlerle yenilenmiştir. Bunların bir kısmı orijinallerine benzer bir şekilde yenilenmişse de bir kısmının da kaynaklarda belirtilen şekil ve malzemelere uymadıkları, onarım sırasında birçok yapıya yeni alemler takıldığı anlaşılmıştır. Örneğin Makedonya, Üsküp, Mustafa Paşa Camisi son cemaat taş alemleri 2011 yılı onarımlarında özgün malzeme ve formuna uygun olarak

Şekil 14. Manastır, Yıkık/Kırık Cami, 1914 tarihli fotoğrafı (Kaynak: Mihajlovski, УДК. 726.2.033.39(497.774) s. 294).

yenilenmiş, ancak Özer'in de belirttiği gibi Hüseyin Şah Türbesi kubbe alemleri 1961 yılından önce mevcut olmayan bir alemlerle yenilenmiştir.⁸⁵ Bu nedenle bir mimari eserin özellikle de cami kubbelerinin ayrılmaz bir parçası durumunda olan ve mimaride ufak bir detay olsalar da önemi büyük olan alemlerin, olabildiğince korunması ve yok olmalarının önlenmesi önemle üzerinde durulması gereken bir noktadır. Bu çalışma ile temel olarak kaide, gövde ve tepelik olmak üzere üç bölümden oluşan alemlerin türbe ve camilerdeki farklı tipolojileri ortaya konmuş, kubbe çapı ve minber külah yükseklikleri ile alemler arasındaki ilişki değerlendirilmiş ve farklı örtü tiplerindeki alemlerin yaygın yarım küre, dilimli yarım küre, tek parça-küresel ya da konik formda olmak üzere dört farklı

⁸⁵ Özer, 2006, s. 123.

Şekil 15. Manastır, Hasan Baba Camisinin tahmini 19. yy. başı fotoğrafı (Kaynak: Mihajlovski, УДК. 726.2.033.39(497.774)“16”, s. 291).

tipleri ortaya konmuş, alem gövde bölümleri de tek küplü-armudi, iki küplü-armudi, iki küplü ya da hiç mevcut olmadığı örnekler olmak üzere yine dört farklı tipolojide incelenmiştir. Tepeliklerde en çok gözlenen motif ise palmet olmuş, minber külahlarında armudi tepelikli alemler tercih edilmiştir.

Çalışma kapsamında Makedonya şehir merkezlerindeki

Şekil 16. Manastır, Anonim Cami (Kaynak: Mihajlovski, УДК. 726.2(497.774),18” s. 219).

yapılarda incelenen on dört adet taş alemin tipolojik araştırması ile belgeleme ve envanterin ötesinde, günümüzde değiştirilmiş, yok olmuş taş alemlerin restitüsyon çalışmalarında da karşılaştırmalı bir analize ışık tutulması hedeflenmiştir. Örneğin, Makedonya, Manastır, Haydar Camisinde ana kubbe alem tepeliği iklim koşulları vb. nedenlerle yok olmuş, alemin kaide ve gövde bölümlerinin Manastır, Yeni /Kadı Mahmud Camisi ile benzerliği göz önünde bulundurularak tepeliği de Yeni/Kadı Mahmud Camisinde olduğu gibi palmet motifi olarak yenilenmiştir. Günümüzde Yeni/Kadı Mahmud Camisinde de alemin tepeliği mevcut değildir, ancak 2011 yılına ait yapıya ait fotoğraflarda palmet motifli tepelik tespit edilebilmektedir.

Kültürümüzün bir parçası olan ve geçmişten gelen bir geleneği yansıtan taş alemlerin, gerek Anadolu'da gerekse Balkanlar gibi yurt dışındaki Osmanlı coğrafyasında yer alan örneklerinin bir an önce tespit ve tescillerinin yapılarak belgelenmesi konunun, daha doğru değerlendirilmesini ve aydınlanmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Arseven, C.E. (1983) "Alem", Sanat Ansiklopedisi, Cilt 1, s. 39–44.
- Arseven, C.E. (1956) "Alem Maddesi", Türk Sanatı Tarihi (Menşeyinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme, ve Tezyini Sanatları), İstanbul, MEB Maarif Basımevi, s. 727–730.
- Ayverdi, E.H., Yüksel, İ.A. (2000) Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, 3. Kitap, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Baskı.
- Cantay, T. (1989) "Alem (Mimari) Maddesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 354–356.
- Duymaz, A.Ş., Aydoğdu, G. (2008) "Geleneksel Türk El Sanatı Alem'in Son Ustalarından Sandıklılı Hacı Süleyman Sallı", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 27, s. 247–256.
- Erdem, S. (1989) "Alem Maddesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 352–354.
- Hasol, D. (1998) Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul, Y.E.M. Yayınları.
- İbrahimgil, M.Z. (2001) "Üsküp'te Tabhaneli-Zaviyeli Camiler", Ed.: Mustafa Denктаş, Yıldırım Özbek (editör), Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, s. 315–338.
- Kumbaracı-Bogoyeviç, L. (2008) Üsküp'te Osmanlı Mimari Eserleri, İstanbul, Mas Matbaacılık A.Ş.
- Ödekan, A. (1997) "Alem Maddesi", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, Y.E.M. Yayınları, s. 60.
- Önge, Y. (1979) "Anadolu'nun Bazı İslâmî Yapılarındaki Alemler Hakkında", I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 15-20 Ekim 1973, İstanbul, s. 814–838.
- Özer, M. (2006) Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV-XIX. Yüzyıl), Ankara, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pakalın, M.Z. (1971) Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 1. Fasıl, İstanbul, M.E.B. Devlet Kitapları.
- Pavlov, Z., Petkova, R. (2008) Macedonian Cultural Heritage, Ottoman Monuments, Skopje, Cultural Heritage Protection Office.
- Pavlov, Z. (2001) "Makedonya'da Tek Kubbeli Camiler", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sanat Tarihi Bilim Dalı.
- SAMÎ, Ş. (H. 1317) Kâmûs-ı Türkî, Dersaadet [İstanbul], İkdâm Matbaası.
- Şapolyo, E.B. (1969–70) "Alemler", Ön Asya, Sayı 54, s. 30.
- Şehabi, B., Nikolova, D. (2014) Üsküp Hatırası / Kujtim Per Shkupin / Memory Of Skopje, Bursa, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Renkvizyon Yayınevi.
- Turan, Ö., İbrahimgil, M.Z. (2004) Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler, Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, s. 330–399.
- Uluengin, F., Uluengin, B., Uluengin, M.B. (2001) Osmanlı Anıt Mimarisinde Klasik Yapı Detayları, İstanbul, Y.E.M. Yayınları.
- Weil, (1993) "Alem", İslam Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, M.E.B. Basımevi, s. 297–298.
- Yavuz, G. (1957) "Sancak Alemleri" Arkitekt, sayı:328, İstanbul, s. 180–183
- Yücel, E. (1975) "Türk Sanatında Alem", Türkiyemiz, Sayı 16, s. 34–37.

İnternet Kaynakları

- Bektaşoğlu, M. (2001) "Kubbe ve Minarelerin Vazgeçilmez Unsuru Alem", Diyanet Aylık Dergisi, Sayı 122, <http://www.diyanetdergisi.com/diyanet-dergisi-26/konu-452.html> [Erişim tarihi 14 Aralık 2015]
- Tanır, İ. (2010) "Mimaride Zirveye Konan Nokta: Alem", AnadoluJet Magazin – Aralık 2010, <http://www.anadolujet.com/aj-tr/anadolujet-magazin/2010/aralik/makaleler/mimaride-zirveye-konan-nokta-alem.aspx> [Erişim tarihi 20 Kasım 2015]
- Mihajlovski, R. "The Seventeenth-century Ottoman Religious Architecture of Bitola/ Manastır", УДК. 726.2.033.39(497.774) 16, s. 289-301. http://www.kalamus.com.mk/pdf_spisanija/patrimonium_5/019%20=%20007-3%20Patrimonium%202012%20Robert%20Mihajlovski.pdf [Erişim tarihi 10 Ekim 2015]
- Mihajlovski, R. "The Nineteenth-Century Ottoman Religious Architecture And Culture Of Bitola/Manastır" УДК. 726.2(497.774) 18, s. 213-221. http://www.kalamus.com.mk/pdf_spisanija/patrimonium_6/018%20=%20023_1%20Patrimonium%202013%20Robert%20Mihajlovski%20OK.pdf [Erişim tarihi 10 Ekim 2015]
- Mihajlovski, R. "The Sixteenth Century Mosques of Bitola / Toli Manastır", УДК. 726.71(497.774), s. 351-366. [http://www.makedonika.org/whatsnew/024%20-%202003%20Spisanie%202010%20Robert%20Mihajlovski%2001%20ok\(2\).pdf](http://www.makedonika.org/whatsnew/024%20-%202003%20Spisanie%202010%20Robert%20Mihajlovski%2001%20ok(2).pdf) [Erişim tarihi 10 Ekim 2015]